

De problematiska flyktingarna

”Pockande judar” och ”baltiska pestbaciller”: Svensk debatt om flyktingar och flyktingpolitik 1942-1947

AV MIKAEL BYSTRÖM

Mellankrigstidens svenska flykting- och utlänningspolitik har karaktäriserats som främlingsfientlig där antisemitism, protektionism, stängda gränser och allmän främlingsrädsla var några uttryck för detta. Vid andra världskrigets början kunde man därför räkna endast några tusen flyktingar i Sverige. Men vid krigsslutet befann sig nära 200 000 flyktingar, evakuerade och före detta koncentrationsläger-fångar inom de svenska gränserna. Forskningen har därför talat om en ”flyktingpolitisk omsvängning” kring 1942 när Sverige gick från en restriktiv politik till en generösare hållning. Hur ska då omsvängningen förstås och förklaras?

Ett svar kan urskiljas om vi tittar på vilka som erbjöds skydd efter 1942. Då blir det nämligen uppenbart att det som beskrivits som en *generös flyktingpolitik* i huvudsak omfattade *nordiska medborgare*. En analys av den politiska och offentliga debatten visar tydligt att det i första hand var mot *etniska nordbor* som Sverige skulle ha ett flyktingpolitiskt ansvar.

Denna etniska aspekt var överordnad frågor om till exempel flyktingens ideologiska hemvist eller flyktingens skydds- eller humanitära behov. Att den utpekade flyktingpolitiska omsvängningen skedde kring 1942 kan därför förklaras med att det var först *då* som krigsutvecklingen tvingade de så kallade nordiska bröderna att fly i större utsträckning. Den restriktiva hållningen som hade mött andra kategorier, främst judar från Tyskland, var inte längre gångbar eller lämplig.

När det handlade om norrmän, danskar och finländare var mottagandet givet och även om ”quislingar” inte sågs med blida ögon mot slutet av kriget var och förblev det en svensk uppgift att skydda alla ”nordiska bröder”. Denna oproblematiske och toleranta hållning kan kontrasteras mot hur diskussionerna gick

kring dem som i debatten framstår som anomalierna i flyktingströmmen: balter (exklusive estlandssvenskarna) och (danska) judar.

Att skilja ”dansk” från ”jude”

”Den nordiska tanken” är en viktig beståndsdel när vi skall försöka förstå det svenska agerandet och debatten när Sverige hösten 1943 tog emot ca 7 500 danska judar. Å ena sidan går det inte att ta miste på ett enormt humanitärt engagemang när både myndigheter och enskilda medborgare hjälpte till på alla möjliga sätt, bland annat genom att skänka kläder, skor, mat och ordna bostad till dessa flyktingar. Men å andra sidan var mottagningen inte oproblematiske, något som inte minst visar sig i den offentliga debatten. Där görs nämligen en tydlig skillnad mellan ”danska judar” och ”dansk”. Detta kunde understrykas, som när Svenska Dagbladet rapporterade från ett läger där det sades att antalet danskar var ”nästan lika stort som antalet danska judar”. Men, menade tidningen, att skilja på ”danskar och danska judar är för övrigt inte alltid så lätt – de senare äro så danska, ha så mycket av det temperament och egenskaper, som vi här uppe lärt känna och uppskatta som ’typiskt danskt’.” Det kunde också heta att det ”danska gemytet förnekar sig inte, även om det inte är fråga om rasrena danskar”. Också nazityska distinktioner som ”halvjude” och ”kvartsjude” tilläts okritiskt slinka in i pressrapporteringen.

Den ”judiska invasionen”

Givetvis var det den svenska nazistiska pressen som var hårdast i sina kommentarer om den judiska flyktingskaran. För denna del av pressen var dessa danskar alls icke något

broderfolk utan beskrevs som något fullständigt väsensfrämmande både till utseende och själ. Med fotografier och teckningar presenterades klichéartade arketyper för den välmående, lismande ”juden”. I ord beskrevs det som en invasionsarmé av judar av ”omisskännlig typ”. I Malmö sades ”stadsbilden hunnit svartna betydligt”, efter judarnas ankomst var Malmö en ”orientalisk stad”. Några karaktäriserades som ”rena ghettotyper” men de ”flesta utstråla välmående elegans. Pälsar och dyrbara koffertar och resväskor syns överallt”, skriver man. Överhuvudtaget framställdes judarna som ett allvarligt hot mot det svenska samhället och den nazistiska pressen uppmanade till en folklig resning mot den ”judiska invasionen”.

De svenska nazisternas grova antisemitiska kampanj återspeglar visserligen inte en *allmän inställning* till de danska judarna. Men också övrig press kunde falla in i delar av nazipressens beskrivningar. Några tidningar rapporterade att de danska judarna verkade vara ”fint folk” att döma av deras pälsar och eleganta klädsel eller antydde deras förmögenhet genom att påpeka judarnas närvaro i de stora hotellens eleganta matsalar. Sydsvenska Dagbladet Snällposten gav i en ledare ”offentlighet åt vissa allvarliga anmärkningar, som från olika håll riktats mot åtskilliga av dessa judiska flyktingars uppträdande”. Judarna ansågs nämligen vara allt för fordrande, ”ja, pockande”, och ställde mycket stora krav på svenska allmänheten och myndigheter. Tidningen gav judarna rådet att ”taga sig i akt” ty annars kunde sympatin vändas till sin motsatts.

Ett antal insändare visar på liknande inställning. En skribent i Nya Dagligt Allehanda ansåg sig inte vara antisemit men förklarade att det inte var första gången som denne erfarit ”betänkligheter beträffande olikheter mellan judar och svenskar”. Slutsatsen var att man skulle se upp med flyktingar som inte var skandinaver ”utan istället mycket väsensskilda”.

Parasiter och brödtjuvar

Det fanns också andra aspekter i frågan om de danska judarna. Redan i oktober 1943 fylldes tidningarna av rapporter som sade att utplaceringen av danskar på arbetsmarkanden var tämligen lätt men att det ”ställer sig annorlunda med de judiska flyktingarna”.

Liknande tongångar återfanns i riksdagens diskussioner. Förklaringen till detta problem har att göra med hur de judiska flyktingarna karaktäriserades: som akademiker, hantverkare eller affärsmän. Därmed skulle de inte utan vidare kunna placeras inom jord- och skogsbruk, de sektorer som led av stor arbetskraftsbrist. En tidning gjorde en direkt jämförelse mellan de ”nyttiga norrmännen” och de danska judarna som genom att tillhöra ”andra sociala kategorier” inte skulle kunna hjälpa till i folkförsörjningen. Det var heller inte helt klart att de ville hjälpa till. Tanken på att judarna inte ville göra rätt för sig kunde uttryckas så att de danska judarna borde visa lite god vilja och ”i likhet med vad fallet varit med övriga danska flyktingar” tog anställning där arbetskraft saknades.

Men ganska snart återfanns också föreställningen om ”brödtjuven” – att de tog svenskarnas arbeten. Tydligast förekommer förstås också dessa föreställningar i den svenska nazistiska pressen och som kan sammanfattas i följande citat: ”Judiska klädesaffärer, pantbanker och varuhus kommer att växa som svampar ur marken, judar komma att sitta på kontorsstolar, där förut svenskar haft sin plats, och judiska läkare, advokater, domare, lärare och tandläkare kommer att ytterligare förmörka den svenska akademiska ungdomens redan förut dystra framtidsutsikter”.

Nordiska halvbröder

Flera inslag i den allmänna debatten underströk visserligen att det som Sverige gjorde för dessa danska judar var en hedersam sak som låg i linje med tanken på ett framtida Norden och att en handling för de danska judarna också var att handla för Nordens sak. Detta visar dock på det splittrade förhållningssätt som fanns till de danska flyktingarna: även dessa kunde hjälpas inom ramen för den nordiska tanken men debattörerna var tvungna att poängtera att handlingen gick i linje med det nordiska ansvaret. Judar – också danska sådana – sågs som annorlunda, problematiska och inbegreps inte helt självklart i den nordiska tanken.

Att danska judar diskuterades kom dock inte att innebära att engagemanget för kontinentens judar ökade i någon väsentlig grad eller att frågor om judarnas situation integrerades i den svenska debatten. Också i slutskedet av kriget uppfattades judar som

”oönskade”. Röda Korsets ”Vita bussar” är den svenska humanitära insats som nått den största berömmelsen men som samtidigt visar på den hierarkisering som gjordes: uppdraget var att hämta hem ”tysklandssvenskar” och ”nordiska bröder och systrar”. Först därefter fick nordiska och sedan judar av annat medborgarskap kliva på bussarna. Och den 23 maj 1945 redovisade socialminister Gustav Möller (s) en förfrågan från det internationella organet UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) om huruvida Sverige kunde motta ”ett icke ringa antal personer av främmande nationaliteter, som skulle repatrieras”.

Den svenska uppgiften skulle vara att frakta ett större antal före detta koncentrationslägerfångar till Sverige för kortare tid av vård och vila. I första hand rörde det sig om polska judiska kvinnor som var svårt sjuka, utmärglade och döende. En mycket angelägen humanitär uppgift kan tyckas. Men i andra kammaren meddelade Möller: ”Den svenska regeringen har icke ansett sig kunna avvisa anspråk av detta slag, men jag medger att vi varit ganska restriktiva. Vi har sagt att vi kunna tänka oss taga emot ett tiotusental barn och sjuklingar, som alltså tillsvidare kanske under några månader skulle få vistats i Sverige”. I första kammaren sade han i sak detsamma men tillade att det var möjligt att ”vi inte slippa undan” med dessa. Det var således inte med någon större entusiasm som aktionen genomfördes.

Balter och judar: de problematiska flyktingarna

Den andra grupp som framstod som flyktingströmmens problem var de ca 25 000 balter som kom flyende över det kalla havet hösten/vintern 1944. Inte heller dessa uppfattades som etniskt, nordiska broderfolk och därmed kom också deras närvaro att diskuteras och ordnas utifrån andra premisser än de så kallade nordiska bröderna. Och det märkliga är att vi finner många paralleller till diskussionerna kring de danska judarna.

Först visades en enastående hjälpvillighet. Men strax kom åsikter om välbeställda utlännningar som inte syntes vara i så stort behov av svensk hjälp. Sedan följde en veritabel propaganda – i fallet med balterna leddes den av de svenska kommunisterna.

Balterna kallades ”fascistiska pestbaciller” vilka hotade de svenska arbetarna genom sänka lönerna, försämrade arbetsvillkor och sin ovilja att ansluta sig till fackföreningarna. Men också balterna kunde lika gärna utmålas som välbärgade snyltare som inte skulle lyfta ett finger i försörjningsarbetet. Både judar och balter kunde alltså omfattas av föreställningen om utlännningen som *konkurrenter* om arbete och *samtidigt* ses som *parasiter* som inte ville göra rätt för sig.

När man vid krigsslutet diskuterade framtidens Sverige var flyktingarna och utlännarna ett tema som dök upp i olika sammanhang. Vilka kunde stanna? Vad skulle man göra med dem? I dessa diskussioner kunde det heta att judar och balter var allt för ”kulturellt olika” för att ingå i den svenska ”folkstammen”. Balterna hade *till sin natur* svårt att begripa sig på det som ansågs som ”svenska värden” som demokrati och solidaritet. Judarna å sin sida var för olika svensken därför att de inte utgjordes av ”vanligt folk”. De kunde inte ta vilka jobb som helst, de var skrupellösa och handeln låg dem i ”blodet”. Framförallt ansågs de vara märkvärdigt ”kulturellt annorlunda”, även om de var nordiska.

De flyktinggrupper som inte kategoriserades som etniska nordbor kom i den flyktingpolitiska debatten alltså ständigt att utskiljas, varav jag ovan endast har givit några exempel. Jag menar att förklaringen går att finna i ”den nordiska tanken” som vägledande princip när flyktingpolitiska eller humanitära möjligheter uppmärksammades. Framförallt kastar den nordiska tanken ljus över vad den så kallade ”flyktingpolitiska omsvängningen” egentligen bestod av: ett ansvarstagande för de nordiska brödrafolken. Dit räknades inte helt självklart judiska, danska medborgare.

Mikael Byström

Lärare och forskare vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Artikeln bygger på hans avhandling *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942-1947* som utkom hösten 2006.